

А. Б. Медвідь
Львівська комерційна академія,
доц. кафедри теорії держави і права

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЗАКРІПЛЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У XIII–XVIII СТОЛІТТЯХ: ЄВРОПЕЙСЬКА ТА ВІТЧИЗНЯНА ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

© Медвідь А. Б., 2016

Розглянуто розвиток філософсько-правових поглядів щодо теорії природного права як основи визначення прав людини протягом XII–XVIII століть у межах Європи та в Україні. На основі цього досліджено обсяг та форми закріплення прав людини у європейських та вітчизняних конституційних актах вказаного періоду. Детально проаналізовано зміст Бендерської Конституції гетьмана Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 р.

Ключові слова: права людини, природні права, європейські конституційні акти, Конституція гетьмана Пилипа Орлика.

А. Б. Медвідь

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ КОНСТИТУЦИОННОГО РЕГЛАМЕНТИРОВАНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В XIII–XVIII ВЕКАХ: ЕВРОПЕЙСКАЯ И ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Рассматривается развитие философско-правовых взглядов относительно теории естественного права как основы определения прав человека в течение XII–XVII веков в пределах Европы и в Украине. На основе этого исследуются объем и формы регламентации прав человека в европейских и отечественных конституционных актах указанного периода. Детально анализируется содержание Бендерской Конституции гетмана Пилипа Орлика от 5 апреля 1710 г.

Ключевые слова: права человека, естественные права, европейские конституционные акты, Конституция гетмана Пилипа Орлика.

A. B. Medvid

HISTORICAL BACKGROUND CONSTITUTIONAL RECOGNITION HUMAN RIGHTS IN XIII–XVIII CENTURIES: EUROPEAN AND NATIONAL THEORY AND PRACTICE

The article deals with the development of philosophical and legal views on the theory of natural law as the basis for determining the human rights during XII–XVIII centuries within Europe and in Ukraine. Based on this volume and studied forms of human rights in the consolidation of European and national constitutional acts specified period. Within this, a detailed analysis of the content Bender hetman Phulip Orlyk Constitution, on April 5, 1710.

Key words: human rights, natural rights, european constitutional acts, the Constitution of Phulip Orlyk Hetman etc.

Постановка проблеми. Ратифікація Верховною Радою України 17 липня 1997 року Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [1] започаткувала новий етап сучасного євроінтеграційного процесу нашої держави. Саме прийняття вітчизняним парламентом Закону України “Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції” №475/97-ВР [2], надало можливість громадянам України отримати гарантії реалізації загально визначених Європейським співтовариством прав людини і основоположних свобод. І хоча власне Конвенція та протоколи № 2 та № 11 підписані від імені України ще 9 листопада 1995 р., а Перший протокол та протоколи № 4 і № 7 до Конвенції підписані 19 грудня 1996 р., проте лише з липня 1997 р. їх положення офіційно набули юридичної сили на теренах молоді Української держави.

Вивчаючи значення цієї події для національної правової системи загалом та вітчизняного конституційного права, зокрема, доцільно детальніше проаналізувати історичні передумови конституційного закріплення прав людини як у вітчизняній, так і у загальноєвропейській практиці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Зауважимо, що проблематика прав та свобод людини і громадянина вже тривалий час приваблює юристів-дослідників. Мабуть, у жодній зі сфер правової науки не накопичено такого бібліографічного масиву. До прикладу, у спеціальній літературі інститут прав та свобод людини і громадянина, зокрема, у контексті загальних проблем теорії держави і права, конституційного права і державного будівництва, розглянуто у працях таких науковців, як: В. Н. Денисов, В. І. Свінгов, Т. М. Заворотченко, Н. І. Карпачова, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, М. П. Орзіх, В. Ф. Погорілко, Ж. М. Пустовіт, П. М. Рабінович, М. І. Ставнійчук, Ю. М. Тодика, О. Ф. Фрицький, Н. Г. Шукліна, І. О. Шумак та інші.

Формулювання цілі статті. Водночас питання історичних передумов конституційного закріплення прав людини у XII–XVIII століттях крізь призму європейської та вітчизняної теорії та практики залишаються не дослідженими. Тому вивчення зазначених питань і є метою цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи європейські традиції визначення поняття та окреслення обсягу прав людини, потрібно зауважити, що “Британіка”, одне з найвідоміших світових енциклопедичних видань, зазначає, що “права людини” (англ. “*human rights*”) – це словосполучення, що увійшло у мовний лексикон лише після Другої світової війни, ознаменувавши народження сучасної концепції прав людини, яка прийшла на заміну доктрині природного права [3, с. 23].

Отже, розвиток прав людини тісно пов’язаний з доктриною “природних прав”, яка ґрунтується на твердженні, що будь-який закон, що порушує природні права, є недійсним. При цьому природне право – це право, яке кожна особа може раціонально усвідомити як невід’ємне на підставі розуміння себе як людської істоти. Природне право встановлює ті межі, в яких має діяти людина відповідно до своєї природи і сутності [4, с. 62].

Доктрина природного права виникла ще за часів Римської імперії. Філософи-стоїки, зокрема Цицерон, раціоналізували і розвинули цю концепцію [5, с. 478]. Своєю чергою, Аристотель продовжив розвиток теорії природного права та розмежовував право на природне і позитивне (*ius naturale* та *iustum positivum*) [6, с. 87].

Фома Аквінський сформулював свою теорію природного права на основі принципів християнства та вчення Аристотеля і наголошував, що позитивне право може лише доповнювати природне право, і в жодному разі не може його звужувати [7].

Певні принципи захисту прав людини були вперше регламентовані на національному, а не на міжнародному рівні. Приміром, у Великій хартії вільностей (*Magna Charta Libertatum*), яку підписав у 1215 р. в Англії король Іоан Безземельний внаслідок угоди між ним і повсталими проти нього англійськими баронами, обмежувалася влада монарха над людиною. У вказаному акті, до прикладу, був зафіксований принцип недоторканності особи: “Жодна вільна людина не буде заарештована або ув’язнена, позбавлена володіння або будь-яким іншим способом знедолена... інакше як за законним вироком рівних їй і за законами країни” [8].

Ще одним зразком такого внутрішньонаціонального акта є датська Erik Klippings Handfaestning 1282 р., основною метою якої було не стільки забезпечення прав людини, скільки встановлення меж втручання державної влади у діяльність окремих соціальних груп [3, с. 23].

Поряд із цим, зазначимо, що наведені акти ще не містили сформованої філософсько-правової концепції прав людини, які б визначались основоположним правовим началом взаємовідносин між суб'єктами, а не лише ознакою законності влади монарха.

Основну ідею, згідно з якою право повинно захищати права людини, що належать індивіду, від порушень їх державною владою, можна простежити і у праці Джона Локка “Два трактати про державу”, яка була опублікована у 1690 р. Дж. Локк вважав, що першочерговими за походженням та змістом є права людини, а не держави [9, с. 241].

Водночас зауважимо, що подібні правові погляди з приводу найвищої цінності людини та її природних прав висловлювались і в українській правовій культурі XVI–XVIII століть. Права людини українські філософи того періоду, зокрема С. Оріховський, М. Козачинський, Ф. Прокопович, розглядали як природні закони, вкладені Богом у серце людей. Знаходила підтримку та розвиток ідея природного права [10, с. 71]. Теоретичне обґрунтування широкого кола прав і свобод людини здійснив Станіслав Оріховський (1513–1566 рр.), уродженець Галичини, що завжди підкреслював свою належність до українців (русинів) у Польському королівстві. Станіслав Оріховський уперше в історії західноєвропейської та вітчизняної культури сформував та вибрав основою осмислення державно-правових інститутів концепцію природного права, став першим українським мислителем, який у своїх філософських трактатах обґрунтовував окремі елементи верховенства права, верховенство закону, визнання держави гарантом прав і свобод людини та безумовним носієм обов'язків перед нею. Значну увагу вітчизняний філософ права приділив феномену свободи і принципам справедливості, рівності та невідчужуваності прав людини. До переліку ключових природних прав С. Оріховський зарахував: право на власність, право на мир і злагоду, право на свободу совісті, право керуватись вказівками власного розуму, право на справедливість і рівність. Природні права можна порушити, обмежити, створити умови, за яких унеможливиться їх здійснення, проте відчужити їх від людини чи позбавити її цих прав не можна. Водночас визначальними сферами розгляду ренесансного мислителя були проблеми оптимальної форми правління держави, яка б забезпечувала суспільне благо, гарантії прав та свобод людини, не суперечила і не порушувала постулати природно-правової концепції, взаємозв'язок природного і позитивного права.

На думку О. Дуфенюк, у системності та глибині осмислення природного права саме український мислитель більше ніж на півстоліття випередив Г. Гроція. Зважаючи на це, обґрунтовується позиція щодо визнання Станіслава Оріховського основоположником теорії природного права в Європі [11, с. 94–96].

Певні гарантії прав людини можна простежити і у окремих правових джерелах Української козацької держави XVII–XVIII століть. Хоча на теренах українських земель протягом вказаного періоду тривали перманентні національно-визвольні змагання, тому розвиток вітчизняної правової думки та практики зосереджувався, насамперед, на необхідності державного будівництва, проте проблематика прав людини все ж таки знаходила своє відображення.

На особливу увагу для дослідження зародження і розвитку української ідеї гуманізму та прав людини, зокрема і на конституційному рівні, безсумнівно, заслуговує Конституція Пилипа Орлика (Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін) від 5 квітня 1710 р. [12]. Хоча вказана пам'ятка вітчизняної правової думки так і не набула юридичної сили, проте вона свідчить про належний рівень правової культури тогочасного українського суспільства. Уже сама назва цього акта вказує на договірний характер закріплення ним, зокрема, і “прав і свобод” “Війська Запорізького”, як представників народу. У преамбулі та тексті Конституції 1710 р. використовуються

терміни “Військо Запорізьке та народ вільний малоросійський при правах та вольностях”, “вільний козацький народ”, “вільний народ”, “права та вольності” або “давні права та вольності”, з чого можна зробити висновок, що автор розглядає наявність прав та свобод кожного з представників народу як основну та невід’ємну їх характеристику.

Крім цього, у преамбулі акта наголошується на давніх українських традиціях виборчих прав, основаних на принципах загальних та вільних виборів, що розвивалися у Запорозькому війську, та зазначається: “...Тоді всі спільно з Генеральною Старшиною та з послами Війська Запорізького Низового, що біля Дніпра залишалося, порадившись, за давніми звичаями й за правом військовим вільними голосами одностайно обрали собі гетьманом Його Милість пана Пилипа Орлика...” [12]. Водночас положення частини другої розділу X Конституції 1710 р. встановлюють обовязковість не лише виборності, але й дотримання принципу вільних виборів, щодо інших посадових осіб, і зокрема, зазначають: “Завжди як військові, так і посполиті урядники, особливо полковницькі, мають обиратися вільними голосами, а по обранні – владою гетьманською затверджуватись” [12].

Також у розділі VII Конституції 1710 р. наголошено: “Якщо б хтось із генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства чи інших військових урядників, особливо з черні, образив гетьманську честь чи в чомусь іншому провинився, то Ясновельможний гетьман не має права сам покарати їх, а повинен буде подати до генерального військового суду кримінальну чи некримінальну справу. І яким би лицемірним чи облудним не здавався вирок, кожен, хто винен, повинен прийняти його” [12]. Тобто гарантується право кожного на судовий розгляд справи, як кримінальної, так і не кримінальної, та встановлюється заборона Ясновельможному гетьману самостійно, у позасудовому порядку, визначати покарання.

Поряд із цим, у розділі X Конституції Пилипа Орлика вказується на заборону покладення на людей представниками влади неправомірних податків та стягнень, а також забороняється неправомірне порушення права власності людини як на рухоме, так і на нерухоме майно. Зокрема, у частині першій вказаного розділу зазначає: “Ясновельможний гетьман за своєю посадою має дбати про лад у Вітчизні Запорізькій, а особливо повинен пильнувати, щоб людям військовим і посполитим не чинилися збиткові тягарі, податки, пригнічення та здирства, через які вони залишають своє житло і йдуть шукати прихистку у закордонні держави. Для цього треба, щоб панове полковники, сотники, отамани з усіма військовими та посполитими урядниками не наважувалися виконувати панщин та відробітки на своїх приватних господарствах силами козаків та посполитих, особливо тих, які ані до урядів їх, ані їм безпосередньо не належать: не примушувати до косіння сіна, збирання з полів урожаю та гатіння гребель, не віднімати та силою не змушувати продавати землю, не відбирати за будь-яку провину рухоме та нерухоме майно, не змушувати ремісників безоплатно виконувати свої домашні справи і козаків до розсилки приватної не залучати. Усе це Ясновельможний гетьман має владою своєю забороняти і сам того, як добрий приклад іншим, остерігатись і не чинити” [12].

Подібні положення щодо неприпустимості притягнення до неправомірних повинностей та обтяження сплатою податків, але уже з переліком окремих категорій осіб (ймовірно, найменш соціально захищених) ми знаходимо і у розділі XI Конституції 1710 р., де вказано: “Вдови-козачки й осиротілі діти козацькі, двори козацькі й жінки в час відсутності козаків, які перебувають в походах або на якійсь іншій військовій службі, щоб до всяких громадських повинностей не притягалися і сплатою податків не обтяжувалися – так погоджено і ухвалено” [12].

Регламентация цього положення у окремому розділі Конституції свідчить про бажання автора надати йому особливої ваги та забезпечити неодмінне дотримання вказаних юридичних гарантій щодо прав та свобод зазначених соціальних груп.

Висновки. З огляду на викладене вище, можна констатувати що практика закріплення окремих прав людини у європейських конституційних актах у XII–XVIII століттях відповідала

рівню розвитку теоретико-правової концепції природних прав людини. Поряд із цим, Бендерська Конституція гетьмана Пилипа Орлика про права та вольності Війська Запорозького від 5 квітня 1710 р. є першою демократичною Конституцією України, яка закріплювала та гарантувала окремі права людини та основоположні свободи, відповідно до вимог вказаного історичного періоду, вітчизняних реалій державотворення, а також ступеня розвитку національної та загальноєвропейської правової культури.

1. *Європейська Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 1950 р.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004. 2. Закон України “Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року. Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції” від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР // *Голос України*. – 1997. – 24 липня. 3. Добрянський С. Права людини як певним чином внормована свобода (до характеристики поняття прав людини) / С. Добрянський // *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XII регіон. наук.-практ. конф. 9–10 лютого 2006 р.* – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – 512 с. 4. Hervada J., *Natural Rights and Natural Law: a critical introduction*, University of Navarra, 1987. – 376 р. 5. Цицерон М. Т. *Про державу, Про закони, Про природу Богів: пер. з лат. Литвинова / М. Т. Цицерон.* – Київ: Основи, 1998. – 478 с. 6. Чаньшиев А. Н. *Аристотель / А. Н. Чаньшиев.* – М.: Мысль, 1987. – 120 с. 7. St. Thomas Aquinas, *Summa theologiae: transl. in Eng by Alfred J. Fredosso, I–II, 95, a.4. ad 1* [Електронний ресурс] // Сайт бібліотеки університету Notre Dame. – Режим доступу: www.nd.edu. Дата доступу: 15.03.2010. 8. *Official Text of Magna Carta (1297)* [Електронний ресурс] // Сайт – База законодавства Об'єднаного королівства (The UK Statute Law Database). – Режим доступу: www.statute.law.gov.uk. Дата доступу: 14.03.2010. 9. Locke J. *Two Treatises of Government (3rd end. 1698).* – 2nd edn. – Laslett, 1970. – P. 368. 10. Orzechowski S. *Polityca krolewstwa Polskiego na ksztalt arystotelesowych polityk.* / S. Orzechowski. – Krakow, 1859. – 421 р. 11. Дуфенюк О. М. *Теорія природного права і держави у правовій спадщині С. Оріховського (Роксолана) / О. М. Дуфенюк // Молода Українська держава на межі тисячоліть: погляд в історичне майбутнє демократичної, правової держави Україна: зб. наук. праць.* – Львів: ЛІВС при НАВС України, 2001. – С. 93–97. 12. Конституція Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>.